

СВІТОБАЧЕННЯ ЗАМОВЛЯЛЬНИХ ТЕКСТІВ

В УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Світлана ШУЛЯК (Умань, Україна)

У статті проаналізовано концепції дослідників замовляльних текстів. Виділено домінуючі лексеми на позначення міфологічних образів замовлянь, які репрезентують астральну, водну, рослинну символіку. Розглянуто магичне побажання як елементарний різновид магичної формули замовляння. Визначено істотне значення лінгвістичних вимірів східнослов'янського міфу для дослідження концептосфери замовлянь. Охарактеризовано сугестивний потенціал замовляльних текстів, який включає фоносимволізм, лексико-семантичне наповнення, специфіку синтаксичної організації та інші чинники.

Ключові слова: українські замовляльні тексти, лексема, магія, міф, світобачення, сугестія, символіка, концептосфера.

В статье проанализированы концепции исследователей заговорных текстов. Выделены доминантные лексемы на обозначение мифологических образов заговоров, представляющих астральную, водную, растительную символику. Рассмотрено магическое пожелание как элементарное разнообразие магической формулы заговора. Обозначено существенное значение лингвистических измерений восточнославянского мифа для исследования концептосферы заговоров. Охарактеризован суггестивный потенциал заговорных текстов, включающий фоносимволизм, лексико-семантическое наполнение, специфику синтаксической организации и другие факторы.

Ключевые слова: украинские заговорные тексты, лексема, магия, миф, мировоззрение, суггестия, символіка, концептосфера.

The aim of the article is the research of the outlook of the Ukrainian texts with spells.

To reach the aim we must cope with the following tasks: to analyze researcher's conceptions on the texts with spells; to define dominant lexemes for denoting mythological images of spells which represent astral, water, plant symbols; to learn magic wish as elementary variety of magic formula of spells; to define the meaning of linguistic measures of eastern Slavic myth of the research of the concept of the spells; to characterize suggestive potential of spells which contain phono symbolism, lexical and semantic filling, specifics of syntactic organization and other factors.

To realize the aim and the tasks of the article we used special linguistic methods: descriptive – to define the main definitions of the research, formula and textological – for the interpretation of the specifics of functioning of lexical units in the texts with spells.

In the texts of Ukrainian folk spells astral symbols are represented in order of reduction of frequency by the Moon, the Star (star, aurora, dawn), the Sun, meteorite (fire bugalo). Water symbols are presented by lexemes water, sea, river, ocean. Wild plants in the spells prevail cultivated ones. If you name the sacral helper, you will have the right for help. Spells are the most difficult form of magic formula. Suggestive form is in the process of making texts with spells, and a special role in the structure of the spells is given to the rhythmic constituent.

The perspectives of the following researches are in the studies of syntagmatic specifics of the texts with Ukrainian folk spells.

Key words: *Ukrainian texts with spells, lexeme, magic, myth, outlook, suggestive, symbols, concepts.*

Українська традиція дослідження сакральних текстів, зокрема замовлянь, репрезентована значною кількістю імен і публікацій. У сучасній українській лінгвістиці специфіку таких текстів вивчають В.Берковець, Т.Вільчинська, М.Дмитренко, М.Єлісова, О.Климентова, Т.Ковалевська, О.Колесник, В.Німчук та його наукова школа, П.Мацьків, М. Новикова, О.Остроушко, І.Павлова, С.Росовецький, О.Самусенко, А.Слухай, Л.Струганець, зокрема, сакральне в мові українського фольклору в етнолінгвістичному контексті – В.Жайворонок, В.Кононенко, О.Петренко, Н.Слухай та її наукова школа, О.Тищенко, М.Філіпчук та інші мовознавці.

У цій статті розглянемо світобачення текстів українських народних замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати концепції дослідників замовляльних текстів; виділити домінуючі лексеми на позначення міфологічних образів замовлянь, які репрезентують астральну, водну, рослинну символіку; розглянути магічне побажання як елементарний різновид магічної формули замовляння; визначити істотне значення лінгвістичних вимірів східнослов'янського міфу для дослідження концептосфери замовлянь; охарактеризувати сугестивний

потенціал замовляльних текстів, який включає фоносимволізм, лексико-семантичне наповнення, специфіку синтаксичної організації та інші чинники.

Вступне дослідження й коментар М.О. Новикової до видання «Українські замовляння» (підготування текстів М.Н. Москаленка) (1993) стали помітним явищем української лінгвофольклористики.

Згідно з поглядами дослідниці, ніч у замовляннях, як і в обрядах, казках, легендах, є значущою як час дії – це сильна сторона протиставлення в опозиції ніч – день; ніч могутніша, космічніша від дня в міфологічному мисленні, тому вона й більш відповідна для найважливіших священних текстів і подій язичництва; ніч первісніша від дня, вона відповідає хаосові в міфах про сотворіння світу [4, с. 12], трапляється у тексті на кшталт: *Їхала темна ніч на вороних конях. / Тридцять коней, тридцять стремен, / Тридцять молодців* [2, с. 195], та навіть коли сама лексема не названа, зрозуміло, що події відбуваються саме вночі, як-от: *Встаю не благословенна, / Іду не хрещена / Із дверей у двері, / Із воріт у ворота. / Підходжу під ясний місяць, / Під дрібні зірки, / Де в чистім полі / Стоять три тополі. / Там вклякаю – / Матір Божою благаю: / – Мати Божя, заступнице, / Зніми з мене сухоти й гризоти, / З легень, з печень, / Із серця, з-під серця, / Із білих рук, із босих ніг* [2, с. 15].

Замовляння близьке до обрядової драми і є діалогом [4, с. 14] та вводять нас у такий світ і такий людський стан, де і коли слово для того лише й існує, щоб негайно й у буквальному значенні стати ділом [4, с. 15]. Так у діалогізованому замовлянні зубного болю за допомогою порівняльної конструкції бажане обов'язково має здійснитися: – *Місяцю молодий, на тобі хрест золотий. Ти мертвим світив? / – Світив. / – Мертвих бачив? / – Бачив. / У мертвих був? / – Був. / – У них зуби боліли? / – Ні болять, ні щемлять, мов залізні стоять. / – Щоб повік так у новонародженого (ім'я) не боліли, не щеміли, назавжди занімили, як у мертвого* [2, с. 121].

Єдиний світ замовлянь – це якийсь дивний для нас усесвіт, у якому все з усім пов'язане, але ніщо нічому не є ні причиною, ані наслідком, замість

причиновості тут суміжність. Увесь фольклор побудовано за принципом паралелізму [4, с. 18].

Коментуючи міфологічні образи замовлянь, М.О. Новикова передовсім висвітлює астральну символіку, звертаючи увагу на те, що в репертуарі замовлянь астральні символи репрезентовані в порядку зменшення частотності місяцем, зорею (зірками, зірницями, зоряницями), сонцем, метеоритом (вогненним бугалом), до цієї самої групи наближаються ніч, вечір, смерк [4, с. 199], як-от: *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе ріг золотий, / Тобі на підповня, / Мені на здоров'я* [2, с. 118]; *Ви, зорі-зірниці, ви Божі світлиці, ізійдіть на наш двір, принесіть збір красній (чи лисій, чи якій) корові багато молока, густої сметани і товстого сиру* [2, с. 241]; *Добрий день тобі, сонечко ясне! / Ти святе, ти ясне – прекрасне, / ти чисте, величне й поважне* [2, с. 235].

Далі розглянута водна символіка. Відзначено, що море – простір, у якому міститься певний центр. Простір описаний концентрично: море – острів – дуб – магічний персонаж [4, с. 206–207]. Найменування острова *Буян* М.О. Новикова розглядає як паронімічне найменуванню *окіян* [4, с. 208]. У замовлянні крові знаходимо приклад функціонування «трьох рік»: *На камені, на острові, / На Осіяньській горі бігло три ріки: / Одна водяна, друга медяна, третя кровава, / Я водяну виблю, а медяну вип'ю, / А кровавою кров замовлю* [2, с. 71].

Рослинна символіка походить від збирання корисних рослин, того етапу стосунків стародавньої людини з природою, що передував навіть мисливству. Через те дикі рослини в замовляннях істотно переважають над окультуреними [4, с. 231–232], як-от, дендролексеми дуб і береза: – *Вечір добрий, дубе, березо! Посватаймось, побратаймось, у мене є син (дочка) болящий (...), то я йому вимовляю плаксивці, марудив ці, неспокійниці. Йдіть собі легенько на дуби, на берези* [2, с. 190].

Описуючи «світовидчу логіку стародавньої людини», М.О. Новикова зазначає, що в тодішньому світі ніщо не зникає і не з'являється, в масштабі космосу все лише перебуває безначально і безкінечно, з'являтися і зникати воно здатне лише на певній ділянці світобудови, в полі зору певних людей [4, с.

290], як-от у замовлянні перелогів: *Було в нас дванадцять злодійок лютих, дванадцять перелог. Я вас не насилаю, но ізсилаю, не насилаю на християнський скот, а на мха, на болота, на крутиє берега, на жовтій піски: там кури не співали, гуси не кричали, собаки не брехали, вітер не віє, і християнській голос не заходить* [2, с. 98].

Дослідник давньоукраїнської літератури і фольклору С.К. Росовецький підкреслює, що назвавши на ім'я сакрального помічника, показавши його магічну силу, той, хто замовляє, отримує право на поміч, а оскільки він розкриває певні сакральні таємниці помічника, то отримує і владу над ним [5, с. 181], як-от: *Місяце Владимире, прийди до мене зуби замовляти* [2, с. 122]; *Святий Антипію, зціли зуби й немоці* [2, с. 131]; *Я, раб Божий, призиваю на поміч Матінку Божую, Матінко Божя Сокальська, Шаршасівка, Почаєвська, Ченстоховська, стань мені на поміч, на ратунок о ласки своєї і Духом святим* [2, с. 159].

Замовляння – найскладніший різновид індивідуальної магічної формули, елементарним різновидом якої виступає магічне побажання [5, с. 181], наприклад, в такому замовляльному тексті: *Добровечір вам, плаксивиці! Просять вас крякавки на вечорниці. Йдіть собі, де люди не ходять, де вітер не віє, де сонце не гріє, на ліса-лісниці, там ваші сестриці, там вам бувати, лісом ламати, плаксивицями не брати* [2, с. 191].

Згідно з концепцією Н.В. Слухай, предметом цілої низки сучасних галузей людської діяльності – теорії комунікації, теорії рекламної справи, неймінгу, політичної лінгвістики, нейролінгвістичного програмування, лінгвопоетики, сугестопедії та ін. – виступає, серед іншого, лінгвістичне програмування особистості і суспільства. Вивчення цієї проблематики здійснюють у широкому контексті антропоцентричної парадигми сучасної лінгвістики [7, с. 4].

Для дослідження концептосфери замовлянь мають істотне значення лінгвістичні виміри східнослов'янського міфу, досліджені Н.В. Слухай. З корелятивності визначення психологічних асоціативів і крос-темпорально

усталених визначень міфу, які набули найбільшого резонансу в різних гуманітарних парадигмах сучасності, впливає, що психологічні асоціативи утворюють одну з найважливіших підсистем міфопоетичних значень, оскільки вони є посередниками або маркерами спектру поліморфних світів міфопоетичного універсуму [8, с. 42].

Числова символіка (винятково важлива для текстів замовлянь) відіграє велику роль у складі будь-якої міфопоетичної системи. Числа об'єктивують один із найбільш відомих класів знаків, які орієнтовані на якісно-кількісну оцінку буття, вони є елементами особливого числового коду, за допомогою якого можна описати світ, людину і саму систему метаопису, засобом періодичного відтворення світу в циклічній схемі розвитку для подолання деструктивних хаотичних тенденцій [6, с. 57].

Вербальну сугестію сакральних текстів українських молитов детально дослідила О.В. Климентова, констатує, що цілісної концепції сакрального тексту як сугестивного нині не існує [3, с. 3]. Універсальні механізми вербальної сугестії значною мірою продовжують залишатися на рівні інтуїтивних здогадів і формулювання питань, недослідженими залишаються й механізми контрсугестії [3, с. 67].

Лінгвіст припускає, що регулятивна і маніпулятивна функції мовного впливу є найдавнішими; дуже давніми є також сакральнокомунікативна й магічна функції вербальної сугестії [3, с. 45].

О.В. Климентова підкреслює, що сугестивна форма як базова у процесах писемної трансляції сакральної інформації закладена в сам процес створення священних текстів. Вона була своєрідним розвитком усних сугестивних технологій [3, с. 39]. Правильний лише той переклад сакрального тексту, який зберігає здатність сугестивної дії – за умови збереження технології сакрального вербального механізму сугестії першоджерела, які здебільшого залишаються таємними [3, с. 47].

Сугестивний потенціал тексту включає: специфічну звуко-ритмічну манеру його презентації, створену на основі відхилень від акустичної,

орфоепічної та статистичної норм; пара лінгвістичним інструментом мовної сугестії на фонетичному рівні може виступати інтонація – її відхилення від норми є засобом впливу і створюють особливу виразність; графічну реалізацію з наділенням букв особливими функціями; лексико-семантичне наповнення, сформоване передовсім набором ключових слів, емоціогенної лексики; специфіку синтаксичної організації та ін. [3, с. 41–43].

Істотним джерелом сугестивного впливу є фоносимволізм. Носій мови зорієнтований на національно мовну норму частотності вживання звуків, і будь-яке відхилення від норми сприймане на підсвідомому рівні й упливає на сприйняття тексту [3, с. 66].

Участь у ритуалі визначає магічну функцію вербальної сугестії, виявлену у скороченні дистанції між знаковою природою слова і реальністю [3, с. 46]. Слово, що звучить у храмі, вплітається в ритуальне звернення вірян до Бога й узаємодіє з іншими складовими богослужіння – звуковими (голоси, музичні інструменти, шуми), візуальними (інтер'єр, архітектура, освітлення, ритуальні пози, жести, міміка, рухи, траєкторії пересування, одяг), кінестетичними (запах, ритуальні торкання святинь, цілування ікон) тощо [3, с. 68]. Ефективність вербального впливу через сакральний текст, організований навколо власного імені, або неканонічне звернення до святого, ім'я якого носить людина, визначене оптимальними умовами для семантичного резонансу [3, с. 210–211]. Особливе навантаження має перше слово в реченні сакрального тексту, сугестогенність забезпечують також повтори, елементи високого стилю – церковнослов'янізми, звертання, спонукання, однорідні члени, метафори, алюзії [3]. Сугестивний ефект ґрунтується на тому, що, описуючи певний стан, можна викликати його у пацієнта [3, с. 58], як-от: *Іду поміж люде, нічого не буде; попереду січ, а позаду міч: січем одсічуся, мічем одоб'юся, я нікого не боюся* [2, с. 193].

О.В. Климентова спирається на тезу Н.В. Слухай про ізоморфізм образів як одну з найважливіших текстових форм сакралізації інформації [3, с. 272]. З погляду лінгвоконцептології може йтися про концепти.

Різномасштабне дослідження українських заговору здійснює В.В. Берковець. Підкреслено, що специфіка українських народних заговору як одного з найархаїчніших і найсакральніших жанрів фольклору полягає в орієнтації насамперед на прагматичні цілі: вилікувати хворого, посприяти врожаю або судовим справам, захистити дім від злодіїв чи худобу від хортів і вовків, наслати чи відвернути любовні чари тощо [1, с. 207].

Особливу роль у структурі заговору В.В. Берковець відводить ритмічній складовій, слушно вважаючи, що ритм має величезне значення в житті сучасної людини – адже людина, як і всі тварини, істота “ритмічна”: ритмічними є майже всі її фізіологічні процеси (серцебиття, робота легенів, ходіння, біг тощо); до порушення цієї суворої рівномірності, періодичності рухів і дій призводять або зовнішні перешкоди, або хвороби, або якась сильна емоція, душевне хвилювання [1].

Також дослідниця акцентує увагу на фізіологічних аспектах впливу ритмізації на людський організм. Наша нервова система відповідає на ритмічні враження особливими ритмічними переживаннями. Але ритм впливає на нас не лише пасивно – він викликає такі самі ритмічні дії, відповідним чином упорядковуючи і вирівнюючи рухи, серцебиття, дихання, – усі фізіологічні процеси в організмі. Очевидно, феномен дієвості народних заговору полягає саме у вирівнюванні ритмами заговору порушених фізіологічних ритмів людини [1].

Однорідність членів простого речення та структурних частин складного речення створюють на рівні синтаксису той монотон, який заколисує подібно дзюркотанню струмка чи цоканню годинника, присипляє реципієнта. Отже, за допомогою різних мовних засобів, уживання повторів, паралелізмів тощо в заговорах створюваний ритмічний монотон, який, очевидно, впливає на підсвідомість реципієнта, заспокоює його і своїм ритмом вирівнює його (реципієнта) порушені фізіологічні ритми [1].

В.В. Берковець звертає особливу увагу на специфіку використання заговору з погляду частин мови. Детально розбираючи іменникові,

прикметникові та дієслівні рими, числівникові повтори в текстах замовлянь, висновує таке. Граматичні й неграматичні рими та лексичні повтори дієслів, прикметників, іменників, числівників у текстах українських народних замовлянь крові разом з іншими мовними і немовними засобами сприяють творенню особливої ритмічної структури тексту, що не лише посилює його виразність, емоційність, надає композиційної завершеності, а й допомагає сформуванню специфічного ритмічного монотону, який вводить реципієнта у змінений стан свідомості й зумовлює його зцілення [1, с. 209].

Виняткове місце серед класифікаційної системи замовлянь для В.В. Берковець посідають замовляння лікувального характеру. На її думку, усі замовляння можна поділити за тематичним критерієм і метою на лікувальні, господарчі, любовні та соціальні [1].

Таким чином, М.О. Новикова пропонує систему власних уявлень щодо місця язичницьких молитов у світогляді архаїчного суспільства. Головною заслугою дослідниці є спроба цілісної реконструкції картини світу українських народних замовлянь на основі дослідження передусім ключових концептів – основних уявлень про астральний, тваринний, рослинний та антропний світи. С.К. Росовецький підкреслює, що назвавши на ім'я сакрального помічника, замовляльник отримує право на поміч, а магічне побажання становить основу магічної формули. Для дослідження концептосфери замовлянь мають істотне значення лінгвістичні виміри східнослов'янського міфу, розглянуті Н.В. Слухай. Вивчаючи вербальну сугестію сакральних текстів українських молитов О.В. Климентова підкреслює, що сугестивна форма як базова у процесах писемної трансляції сакральної інформації закладена в сам процес створення священних текстів. В.В. Берковець зазначає, що ритм, роль якого є визначальною в ефективності лікувальної дії замовлянь, реалізується насамперед на фонетичному рівні. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні синтагматичної специфіки текстів українських народних замовлянь.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Берковець В.В. Особливості та функції граматичних рим в українських народних замовляннях крові / В.В. Берковець // Науковий вісник Чернівецького університету: Романо-слов'янський дискурс. – 2013. – Вип. 645. – С. 207–209.
2. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
3. Климентова О.В. Вербальна сугестія сакральних текстів (на матеріалі українських молитов) / О.В. Климентова. – К.: [б. в.], 2011. – 372 с.
4. Новикова М.О. Коментар / М.О. Новикова // Українські замовляння [упорядник М.Н. Москаленко]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 199–306.
5. Росовецький С.К. Український фольклор у теоретичному висвітленні / Станіслав Казимирович Росовецький. – К. : Вид-во українського фітосоціологічного центру, 2007. – Ч. II: Жанри. – 236 с.
6. Слухай Н.В. Категоріальні архетипи мови міфопоетичної традиції язичників і християн: спроба зіставлення / Н.В. Слухай // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – К., 2001. – Вип. 9. – С. 169–179.
7. Слухай Н.В. Лінгвістичне програмування поведінки людини / Н.В. Слухай. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – Ч. 1. – 100 с.; Ч. 2. – 85 с.
8. Слухай Н.В. Лінгвістичні виміри східнослов'янського міфу: психологічні асоціативи / Н.В. Слухай // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002. – Вип. 5. – С. 41-52.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Шуляк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: стилістика, семантика, мова українського фольклору.